

Norrøn sjakkterminologi og sjakkspillet vei til Skandinavia*

ROBERT NEDOMA

(oversatt av VICTOR HANSEN)

1. Sjakkspillet ble utviklet av det indiske *caturāṅga*- og videreformidlet av perserne før det på 700-tallet nådde araberne og ble veldig populært hos dem. I middelalderen overtok Europa så sjakkspill og sjakkterminologi fra den arabisk-muslimske verdenen, mens spillet derimot var lite kjent i det bysantiske riket.

Einsiedler Schachgedicht, et sjakkdikt som er skrevet ned på midten av 900-tallet, er den første litterære kilden i middelalderens Europa. Håndskriften ligger på Stiftsbibliothek Einsiedeln (Sveits), og selve teksten kan være og er nok noe eldre. De neste beleggene finnes i katalanske dokumenter fra 1000-tallet. Her nevnes kostbare sjakkbrikker i dødsbobehandlingen etter to adelige personer (greve Ermengaudus I. av Urgell, grevinne Ermessindis av Barcelona). De eldste sjakkbrikkene fra Oksidenten i middelalderen stammer – i den grad de lar seg datere med en viss sikkerhet – fra begynnelsen av 1000-tallet. Størst betydning av disse har de arabisk-abstrakte sjakkbrikkene fra prekestolen i domkirka i Aachen (Tyskland), som ble fertigtstilt i år 1014.

I det gamle Skandinavia begynner den håndskriftlige overleveringen på folkespråket generelt først på midten av 1100-tallet. Rundt 1230 forteller Snorre Sturlason om et sjakkparti mellom Kong Knut av Danmark og Ulf jarl i *Olav den helliges saga* (både i den selvstendige sagaen og i *Heimskringla*-versjonen). Dette partiet fant trolig sted i Roskilde i år 1026, men det er uklart om beskrivelsen er autentisk eller om Snorre byttet ut *hnefatafl* med det mer tidsriktige sjakkspillet. Hvis man ser på opprinnelsestidspunktet, er den gammelnorske *Sagaen om Tristram og Isond* fra 1226 i hvert fall den eldste litterære teksten fra Skandinavia som nevner sjakk. De arkeologiske funnene er litt eldre, f.eks. er en arabisk-abstrakt sjakkbrikke fra Lund sentrum datert til 1100-tallet. Det mest kjente funnet er nok de 78 sjakksteinene fra øya Lewis (de ytre Hebridene; ill. 1) som stammer fra sent 1100- eller tidlig 1200-tall og sannsynligvis ble fremstilt i Trondheim (norr. *Niðaróss*).

Sjakkspillet ble innført i middelalderens Europa samtidig med at Skandinavia befant seg (midt i) vikingetiden, da nordeuropeerne var aktive som plyndrere og erobrere, som nybyggere, handelsmenn og leiesoldater. Vikingene hadde ikke minst på grunn av sine kunn-

* Kortversjon av min artikkel Die altwestnordischen Schachtermini und der Transfer des Schachspiels nach Skandinavien. I: Sport und Spiel bei den Germanen. Nordeuropa von der römischen Kaiserzeit bis zum Mittelalter, red. Matthias Teichert (= Reallexikon der Germanischen Altertumskunde, Ergänzungsbd. 88; Berlin – Boston 2014), s. 29–85; der finnes også alle kilde sitater og vitenskapelig litteratur.



Ill. 1: En samling av sjakkbrikker fra øya Lewis (siste rad: biskop-♁, nest siste rad: ♁). – Andrew Dunn, Wikimedia Commons, URL http://commons.wikimedia.org/wiki/File:UigChessmen_SelectionOfPieces.jpg#mediaviewer/File:UigChessmen_SelectionOfPieces.jpg (27.8.2014).

skaper om skipsbygging en forbausende stor aksjonsradius som strakk seg fra Nordamerika til Russland og fra Grønland til Bagdad. Med henblikk på kildene og nordeuropeernes geografiske horisont finnes det tre mulige kontaktområder og veier som sjakkspillet kan ha tatt til Skandinavia, sannsynligvis på 1000-tallet: (i) via Frankrike og/eller England, (ii) via Italia og det tyskspråklige området eller (iii) via rusernes områder.

I fortsettelsen brukes følgende symboler for brikkene i det middelalderske sjakkspillet: ♁ (= ♁, no. *konge*), ♁ (: ♁, no. *dronning*), ♁ (: ♁, no. *løper*), ♁ (= ♁, no. *springer*), ♁ (= ♁, no. *tårn*), ♁ (= ♁, no. *bonde*). Sammenlignet med nåtidens spill flyttes to brikker på en annen måte: ♁ (arab. *firzān*), forgjengeren til den moderne ♁, flytter ett felt diagonalt; ♁ (arab. *fil*), forgjengeren til den moderne ♁, hopper to felter diagonalt.

2. Terminologisystemer, som det for sjakkspillet, oppstår som følge av interkulturell utveksling: I det mottagende miljøet etableres det nye uttrykk for nye ting og konsepter. I

språklig forstand finnes det to måter å låne ord på: (i) leksikalske lån (lånord; hispano-arab. **rohḥ* ‘𐤃𐤇’ > mlat. *rochus* ‘𐤃𐤇’) og (ii) semantiske lån (oversettelselån) hvor den ‘vanlige’ (ikke-terminologiske) betydningen i giver- og mottakerspråk kan være identisk (oversettelse arab. *faras* ‘𐤇𐤃; hest’ → mlat. *equus* ‘𐤇𐤃; hest’), lignende (overtagelse arab. *faras* ‘𐤇𐤃; hest’ ~ mlat. *eques* ‘𐤇𐤃; som hører til hest: rytter, ridder’) eller ulik (variasjon arab. *(al-)fīl* ‘𐤇𐤃, elefant’ : mlat. *comes* ‘𐤇𐤃; greve’). Det norrøne kjernevokabularet inneholder betegnelsen på spillet (3.1.), betegnelsene på de seks brikkene (3.2.–3.7.) og diverse betegnelser på mulige utganger av spillet (3.8.–3.10.).

3.1. ‘Sjakk(spill)’: Gisl. *skák* ca. 1300 (*Magus jarls saga*) ‘sjakk(spill)’ = nisl. fær. *skák*, ellers norr. *skáktafl* 1226 (*Sagaen om Tristram og Isond*); videre gsv. *skak-tafl* tidlig 1300-tall ‘sjakk(spill)’. Formalt og semantisk tilsvarende eller sammenlignbare dannelser er mlat. *ludus scac(h)orum* ca. 1050 ‘*scac(h)i*-enes (sjakkbrikkenes) spill’, sjelden *sca-chum*, *-us* 1000-tallet, mlat.-mgr. *skákon* 1400-tallet, gfr. *eschiec*, *eschec*, *eschac*, *escac* 1100-tallet, meng. *ches*, *chesse*, *eschés* ca. 1300, ght. *scāhzabil* 1000-tallet, mht. *schāch-zabel* 1100-tallet, mnl. *schaec*, *sca(e)c*, *-spil* 1200-tallet, mnt. *schāk*, *schack*, *-spil*, *-tafel*, alle ‘sjakk(spill)’.

Andre dannelser: (i) Gspan. *acedrex*, *açedrex* 1200-tallet ‘sjakk(spill)’; lånord fra arab. *(aš-)šatranġ*, *šitranġ* ‘sjakk(spill)’. – (ii) Mgr. *zatrikion* 1100-tallet ‘sjakk(spill)’; sannsynligvis lånord fra mpers. *čatranġ* ‘sjakk(spill)’.

Mlat. *scac(h)um*, *-us* kan ha oppstått som lånordvariasjon på to måter: enten fra arab. *šāh* ‘𐤃𐤇, sentralbrikke i sjakkspill’ ~ mlat. *scac(h)um*, *-us* ‘(tilfeldig) sjakkbrikke’ og oppkalt etter brikken senere også ‘sjakk(spill)’ (jf. lat. *alea* ‘terning’ og ‘terningspill’) eller fra arab. *šāh (māt)* ‘sjakk(matt), karakteristisk stilling i sjakkspill’ > mlat. *schach!* ‘sjakk!’ og oppkalt etter den spesielle spillsituasjonen også ‘sjakk(spill)’ (jf. no. *mølle* ‘tre likefargede brikker på rad, karakteristisk stilling i møllespill’ og ‘møllespill’).

I norr. *skák* ser man et middelnedertysk lånord, men også middelalderlatin er mulig som giverspråk; en opprinnelse fra gammelfransk eller middelengelsk kan i alle fall utelukkes av lydlige grunner (gfr. *esch-*, *esc-*, meng. *(e)ch-* ≠ norr. *sk-*).

3.2. ‘𐤃𐤇’: Gisl. *konungr* ca. 1400 (*Sagaen om Vilhelm Sjod*) ‘𐤃𐤇; konge’ = nisl. *kóngur*, fær. *kongur*; videre gsv. *konunger* 1400-tallet. Semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *rex* ca. 950, gspan. *rey* 1200-tallet, gfr. *roi* 1100-tallet, meng. *kyng* 1400-tallet, mht. *künic*, *künec* ca. 1200, mnl. *coninc* 1200-/1300-tallet, mnt. *koning*, *konink* 1300-tallet, alle ‘𐤃𐤇; konge’. – Mlat. *rex* und gspan. *rey* er oversettelselån (oversatte betydningslån) fra arab. *šāh* ‘𐤃𐤇’ (krigsmetaforisk tolket som ‘konge’).

I alle middelalderske språk i Vest- og Nordeuropa brukes uttrykket ‘konge’ som betegnelse på sentralfiguren slik at det er uklart hvilket språk som har fungert som forbilde for den terminologiske fikseringen ‘konge’ → ‘𐤃𐤇’ på norrønt.

3.3. ‘𐌺’: Gno.(?) [DRÖTTNING] sent 1100-tall (brikker fra Lewis, Trondheim og Meath) ‘𐌺; dronning’ = nisl. *drottning* 1500-tallet (Gottskálf Jónsson); videre gsv. *drotning* 1400-tallet. Semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *regina* før 950, gfr. *röine* 1300-tallet (bare belagt én gang), meng. *quēne* 1400-tallet (bare tre sene belegg), mht. *küniginne*, *küneginne* 1200-tallet, mnl. *coning(h)inne* 1200-tallet, mnt. *koninginne* 1300-tallet, alle ‘𐌺; dronning’.

Den viktigste alternative dannelsen er gfr. *fierce*, *fierge* 1100-tallet, meng. *fērs* 1300-tallet, gspan. *al-ferza* 1200-tallet; lånord fra arab. *fīrzān* ‘𐌺’.

Mlat. *regina* er et oversettelseslån (varierende betydningslån) som utgår fra arab. *fīrzān* (*fīrz*, *fīrza*) ‘𐌺’ (krigsmetaforisk tolket som ‘rådgiver’ eller ‘vekker’); motivet for betegnelsen er funksjonen som kongens ledsager.

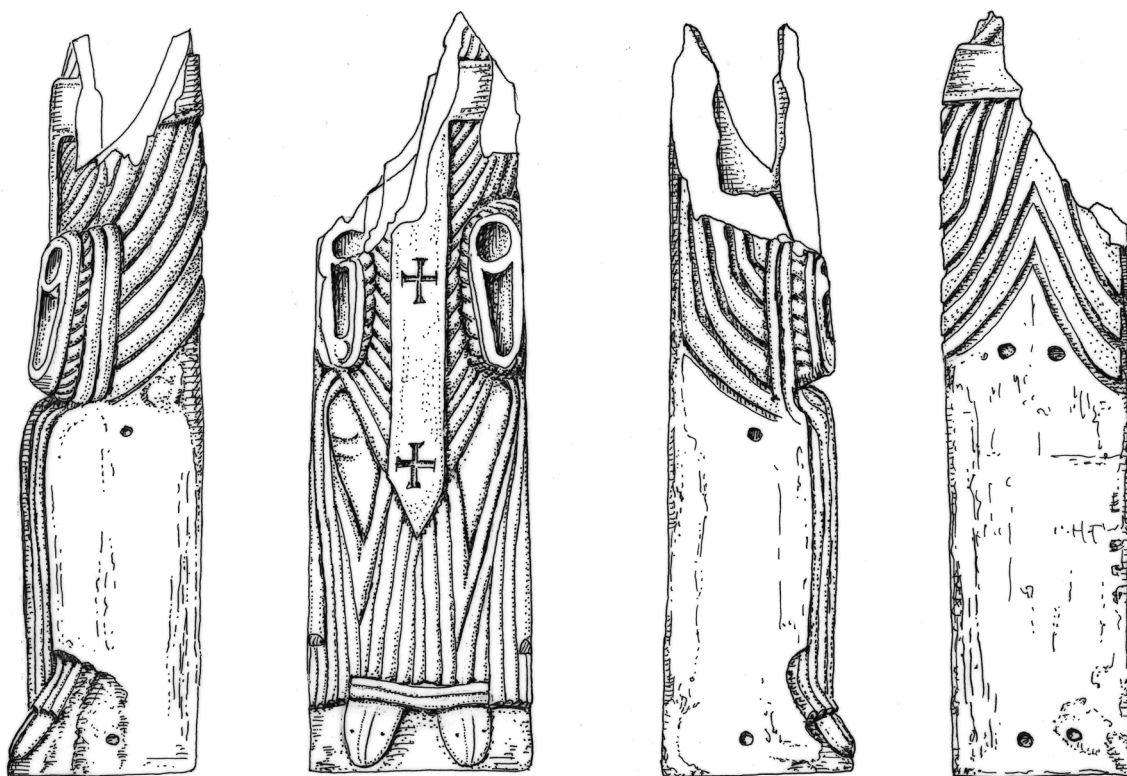
Det er selvsagt mulig å se på uttrykket som oversettelsesomdannelser fra alle aktuelle kontaktspråk, men det er mindre sannsynlig at norr. *dróttning* stammer fra gammelfransk eller middelengelsk siden de regulære uttrykkene for ‘𐌺’ er gfr. *fierce*, *fierge* og meng. *fērs*.

3.4. ‘𐌺’: Gisl. *hrókr* tidlig 1200-tall (*Biskop Páls saga*)?, ca. 1300 (*Magus jarls saga*) ‘𐌺’ = nisl. *hrókur* ~ fær. *rókur*; videre gsv. *rokker* 1400-tallet. Formalt sammenlignbare er mlat. *rochus* før 950, gspan. *roque* 1200-tallet, gfr. *roc* 1100-tallet, meng. *rōk(e)*, *roche* 1300-tallet, mht. *roch* ca. 1200, mnl. *roc*, *roch* 1200-tallet, mnt. *roch*; videre mgr. *-rouch* 1400-tallet, alle ‘𐌺’. No. da. *tårn*, nht. *Turm* etc. er først belagt i nyere tid. – Mlat. *rochus* og gspan. *roque* er lånord fra hispano-arab. **rohḥ*, klass.-arab. *ruhḥ* ‘𐌺’.

Det gammelislandske ordet viser *h* i framlyd og langvokalen *ó*; disse særegenhetene kan ikke forklares entydig. Terminusen kan i hvert fall ha nådd gammelislandsk fra alle de aktuelle kontaktspråkene.

3.5. ‘𐌺’: Gno. [BISKUP(R), BYSKUP(R)] sent 1100-tall (brikker fra øya Lewis), gisl. *biskup* 1200-tallet (*Magus jarls saga*) ‘𐌺; biskop’ = nisl. *biskup*, fær. *bispur* (vsa. *biskupur*), tidl. da. *bispe* 1600-tallet. Semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *episcopus* ca. 1250 (*De vetula*), mnt. [BISCHOP] sent 1100-tall (brikker fra Falkenburg ved Detmold, Tyskland; se ill. 2), eng. *bishop* 1562 (Rowbotham), alle ‘𐌺; biskop’. Det dreier seg om et oversettelseslån (varierende betydningslån); motiv for betegnelsen er på den ene siden den høye stillingen i kongens omgivelse, på den andre siden den ytre formen til den arabisk-abstrakt brikken.

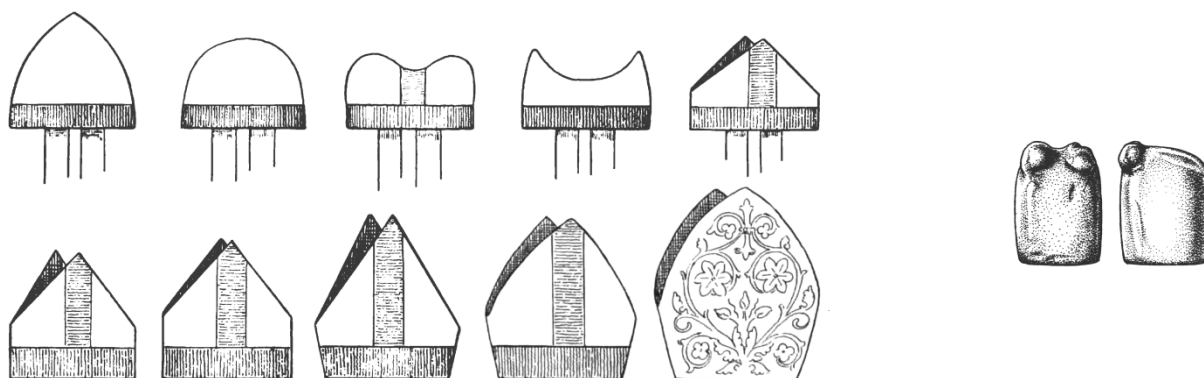
De viktigste alternative dannelsene er: (i) Mlat. *alficus* 1000-tallet, *alpinus* ca. 1250, gspan. *alffil* 1200-tallet, gfr. *aufin* 1100-tallet, meng. *aufin*, *alpin* 1400-tallet, mnl. *alphijn* 1400-tallet, ght. *altphil* sent 1200-tall, alle ‘𐌺’; lånord fra arab. *(al-)fil* ‘𐌺; elefant’. (ii) Mlat. *senex* sent 1100-tall, mht. *(der) alte*, *alter* 1100-tallet, mnl. *(de) oude* 1200-tallet, mnt. *(de) olde* 1300-tallet, gsv. *olle* 1400-tallet, alle ‘𐌺; gammel mann’; oversettelseslån (varierende betydningslån), motiv for betegnelsen: begrenset bevegelsesmulighet?, klokhet (som kongens rådgiver)? (iii) Mlat. *comes* før 950 ‘𐌺; greve’; oversettelseslån (varierende betydningslån), motiv for betegnelsen: høy stilling (kongens omgivelse). No. *løper*, da. *løber*, nht. *Läufer* etc. er først belagt i nyere tid.



Ill. 2: ♁ fra Falkenburg (målestokk ca. 1:1). – Hans-Werner Peine / Elke Treude, *Der Erzbischof im Brandschutt: Eine Schachfigur von der Falkenburg* (Kreis Lippe, Regierungsbezirk Detmold). I: *Archäologie in Westfalen-Lippe* 2011 (2012), 109 (bilde 5).

Puklene eller hornene til den arabisk-abstrakte brikken (opprinnelig støttene til den arab. *fil* ‘♁; elefant’) ble åpenbart tolket som hornene (*cornua*) til en mitra (jf. ill. 3); etter brikkefunn og litterære belegg (Falkenburg, Lewis og *De vetula*, skrevet ned i Frankrike) var ‘biskop’-betegnelser vanlige før og rundt år 1200. Terminusen ser til og med ut til å være litt eldre siden den refererer til en eldre ‘tverrform’ av mitraen som var vanlig på 1000- og 1100-tallet. Denne mitraen hadde en lav hette med fordypning i midten og to dotter over tinningen. Om det hadde vært et genuint fransk uttrykk, hadde Jean Lefèvre brukt det i sin gammelfranske oversettelse av *De vetula*; på grunn av det sene belegget av *bishop* ‘♁’ er det heller ingen grunn til å regne med engelsk opphav.

3.6. ‘♁’: Gisl. *riddari* tidlig 1200-tall (*Olav den helliges saga*) ‘♁; rytter, ridder’ = nisl. fær. *riddari*; videre gsv. *riddare* 1400-tallet. Semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *eques* før 950, gspan. *caullero* 1200-tallet, gfr. *chevalier* 1200-tallet, meng. *kníght*, *cníht* 1400-tallet, mht. *ritter* 1100-tallet, mnl. *ridder(e)* 1200-tallet, mnt. *ridder* 1300-tallet, alle ‘♁; rytter, ridder’; videre mlat. *miles* sent 1100-tall (Alexander Neckam) ‘♁; soldat, ridder’. No. da. *springer*, nht. *Springer* etc. er først belagt i nyere tid. – Mlat. *eques* og gspan. *caullero* er oversettelseslån (oversatt eller overtatt betydningslån: ‘♁; den som hø-



Ill. 3: Mitraens ulike former (til venstre) og arabisk-abstrakt $\hat{\Delta}$ (til høyre). – Joseph Braun, *Die liturgische Gewandung im Occident und Orient nach Ursprung und Entwicklung, Verwendung und Symbolik* (Freiburg/Br. 1907), 475 (bilde 234) og Antje Kluge-Pinsker, *Schach und Trictrac* (Sigmaringen 1991), 46 (ill. 24, utsnitt).

rer til hesten: rytter, ridder’) etter arab. *faras* ‘ $\hat{\Delta}$ ’; hest’ (krigsmetaforisk også tolket som ‘rytter, kavallerist’).

Gisl. *riddari* med fordoblet *-dd-* (av gisl. *riða* ‘reiten), som er lånt fra mnt. *ridder(e)*, konkurrerte med den eldre dannelsen *riðari*, *riðeri* ‘rytter, ridder’ og fortrengete den også i stor grad gjennom den litterære påvirkningen som høvisk litteratur hadde. Da sjakkspillet sannsynligvis ble overført til det norrøne språkområdet allerede før 1000-tallet, er det grunn til å tro at det yngre *riddari* erstattet det hjemlige uttrykket *riðari*, *riðeri* også i terminologisk betydning ‘ $\hat{\Delta}$ ’: *riddari* var i så fall ikke den opprinnelige betegnelsen på ‘ $\hat{\Delta}$ ’.

3.7. ‘ $\hat{\Delta}$ ’: Gisl. *peð* (nøytr.) ca. 1300 (*Magus jarls saga*) ‘ $\hat{\Delta}$; fotgjenger’ = nisl. *peð*, tidl. fær. *peð* sent 1700-tall (Nicolai Mohr). Formalt og semantisk tilsvarende eller sammenlignbare dannelser er mlat. *pedes* før 950 ‘ $\hat{\Delta}$; fotgjenger, fotsoldat’, senere også *pedo* 1300-tallet, gkat. *pedo* sent 1000-tall, gspan. *peon* 1200-tallet ‘ $\hat{\Delta}$; fotsoldat’, gfr. *pëon*, *pöon*, *päon* 1200-tall ‘ $\hat{\Delta}$; fotgjenger’, meng. *poun(e)*, *paun* ca. 1400 ‘ $\hat{\Delta}$ ’.

Den viktigste alternative dannelsen er mht. *vende* ca. 1200 ‘ $\hat{\Delta}$; fotgjenger, fotsoldat; kar, yngling, svenn’, mnl. *vende*, *vinde*, *vinne* fem., 1200-tallet, mnt. *vinne* fem., 1300-tallet ‘ $\hat{\Delta}$ ’, gsv. *finna*, *-e* 1400-tallet, tidl. da. *finde*, fær. *finna* fem., alle ‘ $\hat{\Delta}$ ’; oversettelseslån (oversatt eller overtatt betydningslån) etter arab. *baidaq*, *baidaq* ‘ $\hat{\Delta}$; kortvokst mann’ (nesten ‘fotsoldat’). No. da. *bonde*, nht. *Bauer* etc. er først belagt i nyere tid.

Mlat. *pedes*, gkat. *pedo*, gspan. *peon* etc. er oversettelseslån (oversatte betydningslån) etter arab. *baidaq*, *baidaq* ‘ $\hat{\Delta}$; (overført også:) kortvokst mann, ubetydelig person’ (krigsmetaforisk tolket som ‘fotsoldat, infanterist’).

Gisl. *peð* er åpenbart lånt fra den regulære $\hat{\Delta}$ -betegnelsen mlat. *pedes* ‘fotgjenger, fotsoldat’. Avledningen fra gfr. *peon* < tidlig-gfr. **peðon* < vlat. **pedone*) er derimot både

lydlig problematisk (fordi lydendringen intervokalisk *-d-* > tidlig-gfr. *-ð-* allerede begynner rundt år 900), og gammelfranske lånord beholder som regel det tidligere stammedannende suffikset (gfr. *pardon* > norr. *pardún* ‘tilgivelse’); *peð* kan altså ikke stamme fra gammelfransk.

3.8. ‘Matt’: Gisl. *mát* adj., 1200-tallet (*Sagaen om Flores og Blankiflur*), subst., ca. 1300 (*Magus jarls saga*) = fær. *mát* adj. Formalt und semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *mattus*, *mattum* 1000-tallet, gspan. *mate* 1200-tallet, gfr. *mat* 1100-tallet, meng. *māt* 1300-tallet, mht. *mat* 1100-tallet, mnl. *mat* 1200-tallet, mnt. *mat* 1300-tallet, alle ‘matt’ (adj. og/eller subst.). – Mlat. *mattus* og gspan. *mate* er lånord fra arab. *māt* ‘matt (hjelpeløs, overmannet, beseiret)’.

Gisl. *mát* kan være lånt fra alle kontaktspråk.

3.9. ‘Soloseier’: Gisl. (*litla bert* 1400-tallet (*Sagaen om Vilhelm Sjød*) ‘„liten blottlegging“, liten soloseier’ = nisl. *bert* ‘soloseier’ 1700-tallet. Semantisk tilsvarende dannelser er mlat. *nudus* tidlig 1400-tall ‘blottlagt (brikkene)’ (*Krakowsk sjakkdikt*), gfr. *have* 1100-tallet ‘blottlagt, frarøvet (brikkene)’. – Begrepets betegnelse og motiv er forståelig, så gisl. *bert* kan godt være en selvstendig, hjemlig nydannelse. Soloseieren (eller: frarøvelsesseieren) (et parti har ingen brikker igjen, ingen spillere kan settes matt) var i middelaldersk sjakk en måte å vinne på.

På norrønt er det ikke overlevert noen terminus for en spillsituasjon hvor en av partene ikke står i sjakk, men heller ikke kan utføre noen lovlige trekk (no. nht. *patt*, eng. *stale-mate* etc.).

3.10. ‘Remis’: Gisl. *jafntefli* 14. Jh. (*Viglunds saga*) ‘uavgjort, remis’. Jf. videre gspan. *manna* 1200-tallet ‘remis’.

Uavgjort betegnes på gammelislandsk med en neologisme; det finnes ikke noe fremmedspråklig forbilde.

4. Det viser seg at den norrøne sjakkterminologien verken har vestlig (gammelfransk-middelengelsk) eller østlig (‘direkte-arabisk’) karakter, men representerer entydig en sentral type:

(i) For det første har betegnelsen på spillet (*skák*, *skáktafl*) stor beviskraft. Den har *sk* i framlyd som mlat. *scac(h)um*, *ludus scachorum*, ght. *scāh-zabal* (sml. også mht. *schāch-zabel*, mnt. *schāk*, *schāk-tafel* som viser [ʃ] < [sk]).

(ii) For det andre er det bare middelalderlatin og middelnedertysk (Falkenburg) som deler den nye betegnelsen på ♁-brikken som ‘biskop’ med norrønt. Denne betegnelsen finnes bare på få språk (og sekundært på eng. *bishop* fra 1500-tallet).

(iii) Endelig må norr. *peð* ‘♁’ være lånt fra mlat. *pedes*; middelnedertysk har her en annen terminus (*vinne* fem. (!) ‘♁’).

Dessuten er viktig å konstatere at alle norrøne termini er kompatible med den middelalderlatinske nomenklaturen (som for det meste er belagt på det tyskspråklige området).

Etter de språklige funnene å dømme er sjakkspillet – sannsynligvis på 1000-tallet, på grunn av *Lewis chessmen* senest i løpet av 1100-tallet – kommet til Skandinavia via Mellomeuropa; de mer nøyaktige omstendighetene rundt sjakkspilletts vei til Skandinavia er uklare. Som nevnt innledningsvis (se 1.) beretter Snorre Sturlason om et sjakkparti mellom Knut den store og Ulf jarl i 1026. Abbediet Ramsey (England) kjenner også til Kong Knut som sjakkspiller. Det er riktignok uklart hvor stor vekt denne notisen bør tillegges, for *Chronicon abbatiae Ramesiensis* oppsto først mot slutten av 1100-tallet og derfor ikke nært i tid. I mange historiske kilder nevnes det i hvert fall at Knut reiste til Roma, hvor den tyske herskeren Konrad II ble kronet til keiser i påska 1027. I den forbindelse skal han ha byttet gaver med paven, keiseren og andre ærverdige personer. Sjakkbrett og brikker kan ha vært blant gavene som Knut fikk, men det er riktignok ikke mulig å knytte spilllets og terminienes vei nøyaktig til Knut og hans reise til Roma – men det var nok høyerestilte personer som Knut som brakte sjakkspillet til Skandinavia og innførte det og spredte det videre der. Det fantes i hvert fall nok muligheter til det, for nordeuropeerne reiste også i sen vikingtid og i middelalderen ikke sjelden til Mellomeuropa og Italia. Dominik Waßenhoven (se bibliografi) viser at til sammen 57 nordeuropeere som reiste til Roma i perioden fra 1000–1250, er nevnt i skriftlige kilder. Det er sannsynlig at sjakkspillet ble tatt med til Skandinavia fra denne typen reiser.

Forkortelser

Arab. = arabisk, (tidl.) da. = (tidlig) dansk, eng. = engelsk, fem. = femininum (hunkjønn), (tidl.) fær. = (tidlig) færøysk, gfr. = gammelfransk, ght. = gammelhøytysk, gisl. = gammelislandsk, gkat. = gammelkatalansk, gno. = gammelnorsk, gspan. = gammelspansk, gsv. = gammelsvensk, lat. = latin, meng. = middelengelsk, mgr. = middelaldergresk, mht. = middelhøytysk, mlat. = middelalderlatin, mnl. = middelnederlandsk, mnt. = middelnedertysk, mpers. = mellompersisk, nht. = nyhøytysk, nisl. = nyslandsk, norr. = norrønt (gammelvestnordisk), no. = norsk, vlat. = vulgærlatin.

Utdypende litteratur (utvalg)

David H. Caldwell et al., *The Lewis Chessmen Unmasked* (Edinburgh 2010).

Richard Eales, *Chess. The History of a Game* (London 1985).

Ewald Eiserhardt, *Die mittelalterliche Schachterminologie des Deutschen* (Freiburg/Br. 1906).

Willard Fiske, *Chess in Iceland and in Icelandic Literature. With historical notes on other table-games* (Florence 1905).

Odd Einar Haugen, *Brettspel i nordisk mellomalder. I: Eigenproduksjon 13/14* (1982), 1–37.

- Antje Kluge-Pinsker, Schach und Trictrac. Zeugnisse mittelalterlicher Spielfreude in salischer Zeit (= Römisch-Germanisches Zentralmuseum, Monographien 30; Sigmaringen 1991).
- I[saak] M. Linder, Šahmaty na Rusi (Moskva ²1975). – Engelsk oversettelse: Chess in Old Russia (Zürich 1979).
- Murray 1913 = H[arold] J. R. Murray, A History of Chess (Oxford 1913, repr. Northampton, Mass. 1962).
- Robert Nedoma, Die Schachszenen der *Mágus saga jarls*. I: *triuwe*. Studien zur Sprachgeschichte und Literaturwissenschaft. Minneskrift Elfriede Stutz, red. Karl-Friedrich Kraft et al. (= Heidelberger Bibliotheksschriften 47; Heidelberg 1992), 91–108.
- Robert Nedoma, Die Schachszene der *Víglundar saga*. I: Einheit und Vielfalt der nordischen Literatur(en). Festschrift Sven Hakon Rossel, red. Robert Nedoma / Nina von Zimmermann (= Wiener Studien zur Skandinavistik 8; Wien 2003), 157–164.
- Robert Nedoma, *Ich hân den künec al eine noch*: Zur Schachmetaphorik bei Reinmar von Zweter (Roethe, Spruch Nr. 150). I: *vindærinne wunderbærer mære*. Minneskrift Ute Schwab, red. Monika Schulz (= Studia Septentrionalia Mediaevalia 24; Wien 2014), 349–358.
- Ólafur Davíðsson, Íslenzkar skemtanir (= Íslenzkar gátur, skemtanir, vikivakur og þulur 2; Kaupmannahöfn 1888–1892).
- Fritz Strohmeyer, Das Schachspiel im Altfranzösischen. Beiträge zur Kenntnis der Bedeutung und Art des Schachspiels in der altfranzösischen Zeit. I: Festschrift Adolf Tobler (Halle/Saale 1895), 381–403.
- Matthias Teichert, Sigurds magische Schachspiele. Abbau und Überwindung des Höfischen in der ‘Sigurðar saga þögla’. Mit Anmerkungen zur (Literatur-)Geschichte des Schachspiels. I: Þú ert vísust kvenna. Festschrift Beatrice La Farge, red. Klaus von See / Julia Zernack (Heidelberg 2007), 85–102.
- Dominik Waßenhoven, Skandinavien unterwegs in Europa (1000–1250). Untersuchungen zu Mobilität und Kulturtransfer auf prosopographischer Grundlage (= Europa im Mittelalter. Abhandlungen und Beiträge zur historischen Komparatistik 8; Berlin 2006).
- Reinhard Wieber, Das Schachspiel in der arabischen Literatur von den Anfängen bis zur zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts (= Beiträge zur Sprach- und Kulturgeschichte der Orients 22; Walldorf 1972).

[27.8.2014, URL korrigiert 18.3.2021]